‘De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden’

W. Waterschoot

bron

W. Waterschoot, ‘De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden.’ In: *Jaarboek Koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica ‘De Fonteine’ te Gent* 45-46 (1995-1996), p. 141-153.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wate013rede01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

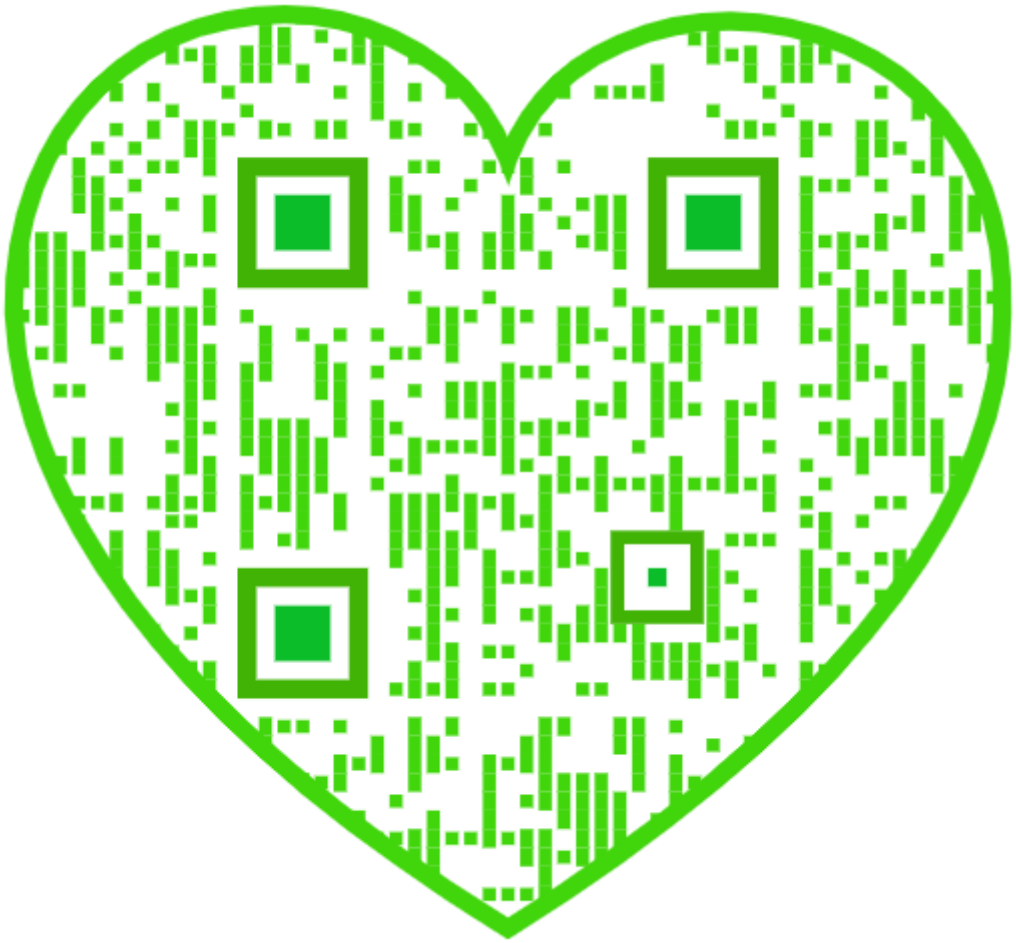

De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden

door W. Waterschoot

Reeds in de oudste geschiedschrijving van de opstand worden de rederijkers waarderend vermeld. Op het einde van zijn eerste boek omschrijft Emanuel van Meteren de kamers als ‘Gilden oft Broederschappen daer inne den geest ende sinnen geoeffent werden, in geleertheyt, constighe ende manierlijcke welsprekentheyt ofte Rethorijcke, dat is so veel te seggen, als Redenrijcke.’ Het rederijkersfeest van 1539 te Gent trekt zijn volle aandacht: hij vermeldt twee solutiën en concludeert ‘Ende sy [de rederijkers] hebben oorsaecke gheweest, dat vele Menschen haere Salicheyt in Christo, ende niet in andere middelen, ende haren troost teghen alle Wereltsche ellende in de verrijsenisse des vleeschs ghesocht hebben’. [1] Ook P.C. Hooft erkent in zijn *Neederlandsche histoorien* hun rol in de gebeurtenissen: ‘Een' ouwde oeffening in meest alle Nederlandsche steeden, en veele dorpen was die van de rymkonst; waar toe de aardighste en blygeestighste vernuften hunne vergaaderinge hielden, op plaatsen hun by de wethouders verschaft, die Rethorykkamers genoemt werden. Deeze waaren gewoon niet alleen verscheide gedichten uit te geeven, en van handt tot handt te laaten loopen, maar zelfs in oopenbaare heele persoonaadje speelen [=toneelspelen] te vertoonen, waar in zy, nu boertwys, dan met ernst yeder 't geen zynen plicht betrof te gemoet voerden […] Ende niemandt waane met strooyen van schriften oft gedrukte boexkens op te mooghen teeghens de scharpheit van een gladde tong, die een groot getal teffens [=tegelijk] van allerley menschen, op een' uure beleezen kan, en hun de hartstoghten des woordtvoerders wel anders weet in te boezemen. De vryheit van monde dan deezer luiden ontzagh zich niet,

1 E. van Meteren, *Historie der Neder-landscher ende haerder Na-buren Oorlogen ende geschiedenissen*, 's-Gravenhage, 1614, f.29r-v.

daar 't pas gaf, (en 't gaf dikwyls pas) den paapen op hun zeer te tasten; en zoo wel de plompe misbruiken te beschempen, als de bitterheit der vervolginge haatelyk voor te stellen.' [2] Hoofts getuigenis werd met instemming geciteerd door Geraerdt Brandt in diens *Historie der Reformatie*. [3] Ja, nog Justus van Effen laat in de *Hollandsche spectator* van 28 nov. 1732 een landman uit Koudekerk aan de Rijn zich beroemen op de aloude verdiensten van de rederijkerskamers: 'de Rhetorika is nou te veracht, als dat de Heerschoppen zich daar an zouwen laten gelegen leggen, de ouwe weldaden worden vergeeten, want immers, dat zalje niet ontkennen, dat we een groot deel an 't werk van de Riffermatie hebben gehad; zoje een man van stuidie bent, hebje dat wel meer als eens geleezen.' [4]

En inderdaad, zodra de eerste tekenen van de reformatie zichtbaar werden, vond men de rederijkers of hun literaire productie daarbij vermeld. Onder de toeschouwers bij de eerste boekenverbranding te Gent op 25 juli 1521, in aanwezigheid van keizer Karel V en de pauselijke legaat Aleander, bevond zich een bakker, Lieven de Zomere, die niet bang was aan een minderbroeder te verklaren dat hij nog lutherse geschriften bezat ''t welcke waeren zo hy meende boucken van retorycken'. [5]. In 1524 zong men te Amsterdam 'diffamatoire cantilenen' voor de huizen van de geestelijken, in 1526 hoorde men een inwoner van Hoorn een lied zingen 'tot illusie [= schimp] ende bespottinge van de ceremonyen ende loeflijcken gewoenten van der H. Kercke' en in 1528 werden in verschillende steden van Holland en Friesland in het openbaar spelen vertoond die het volk 'schandaliseerden'. [6] Teksten of spelen werden als 'schandaleus' betiteld, wat betekent dat zij beroering hadden veroorzaakt, wat tot rechtsvervolging leidde. De moeilijkheden kwamen voort uit passages waar al te loslippig over geestelijkheid of religie werd gehandeld. [7]

2 P.C. Hooft, *Neederlandsche histoorien*, Amsterdam, 1642, p.37-38.
3 G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amsterdam, 1677, I, p.229.
4 J. van Effen, *Hollandsche spectator*, Amsterdam, 1756, II, p.549.
5 J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975, p.237.
6 J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, Haarlem, 1922, II, p.452-453.
7 A. de Maeyer, 'Van ketterse en andere schandaleuse spelen' in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 13 (1959), p.53.

Waarom waren de rederijkers zo frequent in deze materie gemengd? Hun refreinen in 't vroede en hun spelen van zinne behandelden van oudsher religieuze of ethische onderwerpen. Franciscus Sonnius, op dat moment theoloog van Filips II in het concilie van Trente, schreef op 29 maart 1551 aan raadsheer Viglius te Brussel om een wedstrijd te Naaldwijk te verbieden 'omdat ze zich onder het mom van retorica meestal onderling bezighouden met zaken van het geloof, die in deze tijd betwistbaar zijn; en zodra zij geleerd hebben welsprekend te zijn, willen zij dienaren worden van het woord Gods, terwijl zij dwalen en op een dwaalspoor brengen en hiervan bestaan nogal wat voorbeelden uit onze tijd'. [8] De Vlaamse inquisiteur Pieter Titelmans was dezelfde mening toegedaan: 'immers' zei hij 'deze conventicula seu conventus, waarin ze voortdurend disputeren en gewijde en profane zaken door elkaar mengen, betekenen her verderf van de staat en de ondergang van de religie'. [9] Zodra de bijbel via de drukpers in de volkstaal verspreid werd, behoorden de rederijkers dan ook tot de eerste gegadigden. Een vrouw verklaarde in 1557 aan de Gentse onderzoeksrechter dat zij doopsgezind was geworden 'ter occasie dat haren man was van de rhetoriquen, *handelende mits dien* [cursivering van mij, W.W.] de scrifture, ende also zou [= zij] neerstelich toehoorde zo es zou hendelinghe daerby ghevallen'; [10] 'handelende mits dien' betekent 'gebruikend precies daardoor'. Ten overvloede heeft Decavele nog gewezen op het degelijke onderwijs dat men kon genieten in die gebieden van Vlaanderen, die naderhand het ergst met ketterij besmet bleken te zijn. [11] Naast geletterdheid, bijbellectuur en zin voor religieuze problematiek zou ik in dit verband nog een rol willen toebedelen aan een psychologische ingesteldheid - ik denk daarbij aan de 'scharpheit van een gladde tong' waarover Hooft het had. Aangaande de troebelen te Gent in de periode 1566-1568 beschikken wij over een uitstekend en uitvoerig getuigenis in de vorm van een kroniek, geschreven door Marcus van Vaernewijck. [12] Vaernewijck stamde uit de Gentse aristocratie, was overheidspersoon - schepen en hoofdman van neringen - vroom

8 E.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, *De Westlandse rederijkerskamers in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1985, p.53.
9 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.230.
10 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.195.
11 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.107.
12 Zie over hem *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1979, VIII, kol.795-809 (art. H. van Nuffel).

katholiek, maar afkerig van terechtstellingen om den gelove. Hij was een vruchtbaar auteur van historische literatuur en een onderlegd rederijker als lid van de Gentse kamer Marien Teeren. In zijn kroniek over de periode 1566-1568 treden herhaaldelijk rederijkers op. Ik citeer een paar gevallen: allereerst was daar een van de voornaamste hervormingsgezinden te Gent, meester Jan Onghena : 'Dese hadde de name meester behauden, om dat hij een lettel tijts schole ghehauden hadde, maer gheneerde hem [= hield zich bezig] meest met de rhetorijcke daer hij ooc redelic verstandt af hadde, ende hadde een ghoede stemme om zijnghen, was ooc ghenouchelic [= aangenaam] ende boerdelic [= grappig] van troengien [= grappen] ende bootsen [= poetsen] uut te stuucken [= uit te vinden] ende aerdighe refereijnkins, die hij zelve ghecomponeert hadde, waer duere hij wel bemint was, met [= bij] hooghe ende met nedere, ende was alomme een waer eenighe feeste of ijet te doen was'. Tijdens zijn gevangenschap maakt hij nog grapjes: 'hij zoude ghezeijt hebben, hij en was niet zieck, maer hij duchte nochtans, dat hij van die ziecte steerven zoude, ghelijc hij een boerdeerder [= grappenmaker] ende rhetorizien was'. Nog vlak voor hij zijn aanstaand vonnis verneemt, neemt Onghena deel aan een feestje in de gevangenis waarop hij 'verblijdende met den wijn wart refereijnende ende zijnghende'. [13] Na de komst van Alva leest Vaernewijck op een proscriptielijst de naam van Guillame Boghaert, waarbij hij de volgende commentaar levert: 'een fijn verstandich jonck man, doende tsmalweven [= die handel dreef in smalle weefsels] ende ghoede coopmanschepe, zoo dat hij treffelic ghedoen [= in welstand leven] mochte, ende plach een uutnemende vertoogher van rhetorijcken [= toneelspeler] te zijne, sonderlijnghe in deloquentie ende van Senecas memorie deelachtich [= met een geheugen als van S.]'. [14] Wat in deze passages naar voren komt - of wat Vaernewijck het meest heeft getroffen of wat hij het meest heeft verwacht - is een zorg om eloquentie, een drang naar de scène, een streven naar openbaarheid, gepaard gaande met aandacht voor het fraaie woord en bezorgdheid om de retoricale vorm. Met één woord; Vaernewijck verwacht van een rederijker een niet onopgemerkt optreden.

13 M. van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*. Naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven door F. Vanderhaeghen, Gent, 1872-1881, I, p.30; II, p.254; IV, p.196.

14 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, III, p.273.

Een mijlpaal in de betrekkingen tussen rederijkers en overheid is het rederijkersfeest te Gent in 1539 geweest. Naar het woord van Te Winkel had de landvoogdes Maria van Hongarije niet begrepen waartoe zij op 3 feb. 1539 consent had gegeven, toen zij de Gentse kamer De Fonteine vrij liet een refreinfeest en een toneelwedstrijd te beroepen, zonder er zich vooraf van te vergewissen, wat daar te zien en te horen zou gegeven worden. [15] Negentien kamers namen aan de wedstrijd deel: uit Vlaanderen kwamen de rederijkers van Brugge, Leffinge, Ieper, Mesen, Nieuwpoort, Nieuwkerke, Tielt, Axel, Menen, Oudenaarde, Kaprijke, Kortrijk, Lo, St.-Winoksbergen en Deinze. Uit Brabant waren aanwezig: Antwerpen, Brussel en Tienen; uit Henegouwen: Edingen. Het refreinfeest had plaats op 20 april, de toneelwedstrijd tussen 12 en 23 juni. Elke kamer moest antwoord geven op de vraag 'Welc den mensche stervende meesten troost es'. In de meest recente uitgave van deze spelen wijst Erné vijf ervan als manifest reformatorisch-gezind aan: de teksten van Nieuwkerke en Deinze uit Vlaanderen, die van Antwerpen en Brussel uit Brabant, en de bijdrage van Edingen uit Henegouwen. [16] Het stuk van Nieuwkerke was sterk beïnvloed door Gnapheus' *Een Troost ende Spiegel der Siecken*, een reformatorisch werk dat op de index terechtkwam, Antwerpen en Deinze volgden Luthers rechtvaardigingsleer, Brussel viel weloverwogen de Roomse kerk aan, terwijl Edingen het scherpst en doordringendst het standpunt vertolkte dat alleen het evangelie redding biedt op voorwaarde van geloof. In andere spelen ging men niet zover, maar er heerste wel een vrijmoedige toon. Mesen achtte biecht en boete kerkelijke voorschriften, waaraan men wel moest gehoorzamen, echter zonder erop te vertrouwen. Tielt keerde zich tegen wettische priesters en wees eigen verdiensten af. Orthodox-katholieke standpunten waren aan te treffen bij Leffinge, Nieuwpoort, Axel, Kaprijke en Oudenaarde. De hoofdprijs van de toneelwedstrijd ging naar Antwerpen, vóór St.-Winoksbergen en Tielt. De Gentse drukker Joos Lambrecht bezorgde binnen korte tijd een uitgave, zowel van de refreinen als van de spelen. Deze laatste was gedateerd op 31 augustus 1539, d.i. ongeveer twee maand na de wedstrijd. [17] Eigenlijk was het niet zozeer de opvoering van de

15 Te Winkel, *De Ontwikkelingsgang*, II, p.456.

16 *De Gentse Spelen van 1539*. Uitgegeven door B.H. Erné en L.M. van Dis, 's-Gravenhage, 1982, p. 29.

17 W. Waterschoot, 'De Gentse drukkers Joos Lambrecht en Jan Cauweel' in *De zeventiende eeuw* 8 (1992), p.27-29.

stukken (de censurerende dominicanen gaven hun fiat) als wel de druk van Lambrecht die de Gentse wedstijd in de ogen van de Brusselse regering zulke kwalijke reputatie bezorgde. De kanselier van Brabant, Adolf van der Noot, schreef op 6 okt. 1539 aan de landvoogdes: 'Madame, je suis cejourd'huy esté averty que, à la dernière assemblée des réthorisiens tenue à Gand, y ont de pluseurs villes et plaches, tant de Brabant que Flandres, esté joué juyz plain de malvaises et abusives doctrines et séductions, de tout tendant à l'opinion lutheriaine, et que tous lesdicts juyz sont esté imprimez, pour les vendre publicquement et par tout, qui causera beaucoup des maulx'. [18] De spelen werden dan ook verboden bij ordonnantie van 10 juli 1540. [19] Korte tijd na het feest, nog in augustus, brak in Gent een opstand uit tegen de keizer, die hem dwong naar zijn erflanden te komen. De stad werd streng gestraft en kreeg de nieuwe of Carolijnse concessie opgelegd, een ordonnantie die bestuur en rechtspraak ordende voor de verdere duur van het Ancien Régime. Van 1540 af waren rederijkersfeest en revolutionaire woelingen in de geest van de centrale regering onlosmakelijk met elkaar verbonden. In 1551 laat de landvoogdes aan het Hof van Holland weten dat een wedstrijd te Naaldwijk niet toegestaan wordt 'aenmerckende die perykelen die tanderen tijden overmits zulcke spelen gebeurt zijn, alsoe eenige hem poogen huer venijn ende quade leringe daer onder te mingelen'. [20] Tien jaar later wordt door de Gentse magistraat een soortgelijk verbod verantwoord door te stellen dat 'daer door groote confluentie van alle soorten van volck soude ghebueren binnen der selver stadt, ende byden zelven ghestroyt worden eroneuse ende schandelycke proposten, dichten, refereynen, liedekens'. [21]

Amper één maand na de Gentse wedstrijd voerden de rederijkers te Middelburg 'Den Boom der Schriftueren' op; nog in hetzelfde jaar werd dit stuk te Antwerpen gedrukt en verboden. De overeenkomst met het lot van de Gentse spelen is frappant: eerst de druk leidt tot vervolging. In 1542 werd dit stuk nogmaals opgevoerd te

18 P. Brachin, 'La "Fête de Rhétorique" de Gand (1539)' in *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*. Etudes réunies et présentées par Jean Jacquot, Paris, 1975, II, p.276.

19 B. de Groote, 'De overheid en het Gentse rederijkersfeest van 1539' in *Jaarboek De Fonteine* 25 (1975), I, p.107.

20 Van Boheemen en Van der Heijden, *De Westlandse rederijkerskamers*, p.53.

21 P. van Duyse, *De rederijkkamers in Nederland*, Gent, 1900, I, p.78; Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.202.

Antwerpen. Vervolging werd ingespannen; de voornaamste, nog zeer jonge acteur diende de proceskosten te betalen maar werd van vervolging ontslagen als ‘jong, onbevoegd, overigens een goed katholiek’; het stuk zelf werd bestempeld als ‘smakende heresie’. [22] Plakkaten verschenen die duidelijke taal spraken. Op 20 juni 1542 verbood Gent ‘dat niement van nu voorts an en vervoordere [= zich zou beijveren] vut te stellene [= bekend te maken], vertooghene [= spelen] ofte vut te ghevene eeneghe spelen, refreynen, liedekins, loven of andere dichten van rethoricquen, of andersins in eeneghe maniere, anders dan de ghone van heere ende wet weghe ghevisiteert ende gheconsenteert’. [23] Op 25 september 1550 luidde het van 's koningswege: ‘Dat niemant van wat qualiteyt, state, natie, oft conditie hy zy, en sal moghen printen, oft doen printen in onsen voirszeiden erffnederlanden eenighe boucken, refereynen, baladen, liedekens, epistelen, prognosticatien, almanacken, noch eenighe andere saken, oudt ofte nieuwe vander heyligher Schrifturen, oft eenighe andere materie, ende in wat sprake dat het zy: Ten ware dat hy eerst ende alvoiren gheadmitteert ware van onsen wegen, om te mogen printen ende daer op onsen oirloff ende permissie verworven hadde’. [24] Het is wel geen toeval dat naast zeer populaire en verspreide producten van de drukpers als prognosticaties en almanakken typische rederijkersvormen als refrein, ballade en lied opgesomd werden: het bewijst zowel hun populariteit bij het volk als hun doeltreffendheid onder de propagandaliteratuur. Bij zijn vertrek uit de Nederlanden had koning Filips in een instructie van 8 aug. 1559 dan ook speciaal gewaarschuwd: ‘Een bijzondere waakzaamheid is geboden over de druksels en de opvoering van verdachte toneelstukken’. [25] Op 26 jan. 1560 ten slotte verscheen een plakkaat, dat het speciaal op de rederijkers gemunt had, waarbij men verbood ‘eenighsins te divulgeren, zynghen ofte spelen, doen divulgeren, synghen ofte spelen int openbare: in gheselschap, oft in heymelicke, eenighe Camerspelen, Baladen, Liedekens, Commedien, Batementen, Refereynen oft ander dierghelijcke schriften van wat materien ende in wat tale die zouden wesen, soo wel oude als nieuwe, daerinne gheminghelt zijn eenighe questien, propositien ofte materien beroerende onse religie ofte

22 De Mayer, ‘Van ketterse en andere schandaleuse spelen’, p.28.
23 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.201.
24 P. Bor, *Nederlantsche oorloghen, beroerten, ende Borgerlijcke oneenicheyden*, Leiden-Amsterdam, 1621, f.7v.
25 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.35.

gheestelicke luyden, tsy aengaende huere persoonen ofte staten […] en belangende de speelen van sinne die gespeelt wierden ter eeren Godts, of van sijne Heiligen, of tot vermaekinge van den volke, die moesten niet gespeelt werden, ten sij dat die eerst gevisiteert waeren, bij den principalen Pastoor, Officier, oft Wet van der plaetsen'. [26]

Over het succes van al deze verbodsbepalingen mag men zich terecht vragen stellen. Ik bekijk even de werkzaamheid van inquisiteur Titelmans, die sinds 1545 bevoegd was voor het graafschap Vlaanderen, Rijsel en het Doornikse. [27] Omstreeks 1545 werd te Wormhoudt aan de IJzer een spel van zinne opgevoerd, dat door het hof te Brussel als uitgesproken ketters bestempeld werd. De auteur was Jan van Mussem, leraar aan de Latijnse school, bekend grammaticus en retoricus, en factor van de rederijkerskamer De Communicanten. Dank zij het mild getuigenis van zijn pastoor kon hij op bepaalde beloften naar huis. In 1549 werd te Petegem bij Deinze een zinnespel vertoond, dat door Titelmans als verdacht beschouwd werd. In juni 1550 moest hij een spel te Leupegem bij Oudenaarde als verderfelijk kwalificeren. Op Hemelvaartsdag 1554 verraste hij te Deinze een aantal rederijkers 'quy illec estoyent assamblez pour jouer quelque mauvais joeu'. In 1556 werd te Dendermonde eveneens een ketters spel opgevoerd en in hetzelfde jaar te Dranouter in de Westhoek een soortgelijk spel in beslag genomen, dat daar in juli vertoond was. In 1564 organiseerde de kamer De Kersouwe te Oudenaarde een feest. Aanwezig waren daar: Kortrijk, Tielt, Poperinge, Roeselare, Deinze, Brussel, Leupegem en Ronse. Het geheel werd als schandaleus ervaren door de inquisiteur: de tekst van Kortrijk was al van te voren suspect bevonden en het spel uit Ronse was ook verdacht, zodat de rollen naderhand opgevraagd werden. Vooral de laatste vermelding is pikant: Titelmans was deken van St.-Hermes te Ronse. In zijn eigen stad bleek het rederijkersmilieu een broeinest van ketterij te zijn: in 1548 stelde de inquisiteur een onderzoek in naar 'Het spel van de bruyt', vermoedelijk bestemd voor een wedstrijd te Geraardsbergen. In 1552 werd op het kerkhof te Ronse alweer een ketters stuk opgevoerd en op 15 mei 1562 keerde Titelmans in grote haast uit Kortrijk naar Ronse terug, omdat hij gehoord had dat de rederijkers een verdacht spel zouden op-

26 A. de Vlaminck, 'Jaarboeken der Thieltsche Rhetorijkkamer' in *Vaderlandsch Museum* 5 (1863), p. 111; Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.202.

27 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.206-220.

voeren. Hij inspecteerde de teksten ‘ende waren quaet bevonden ende verbooden te speelen’. Na deze antecedenten verbaast het niet dat de landvoogdes het verzoek van de kamer te Ronse, een wedstrijd te mogen houden in 1564, categorisch afsloeg, hoewel de uitnodigingskaart eigenaardig genoeg door Titelmans zelf goedgekeurd was.

In al deze gevallen is het niet steeds duidelijk of men een gehele kamer mag associëren met de opvoering van ketterse spelen. Binnen sommige kamers moeten de tegenstellingen hevig geweest zijn. Hoe moet men zich het rederijkersleven te Oudenaarde voorstellen met aan de ene zijde de schoolmeester Pieter Scuddematte, die herhaaldelijk met het gerecht in aanvaring kwam om het schrijven en opvoeren van ketterse stukken en dan ook uiteindelijk onthoofd werd te Antwerpen in 1547, en aan de andere kant in hetzelfde Oudenaardse literaire milieu zijn tijdgenoot, de priester Matthijs de Castelein? De rederijkers van Middelburg, die ‘Den Boom der Schriftueren’ opvoerden, hadden nooit enig ernstig conflict met de stadsmagistraat en behielden de leiding van de jaarlijkse grootse Sacramentsprocessie tot Middelburg in 1574 naar Staatse zijde overging. [28] Tijdens de beeldenstorm te Gent in 1566 verhaalt Vaernewijck van een rederijker uit de kamer De Bodemloze Mande, die een collega uitnodigt om mee te gaan breken, maar deze laatse weigert, waarop eerstgenoemde dan maar met een compagnon uit de kamer Marien Teeren optrekt. [29] Tekenend voor de verwarring in de geesten is ook wat Vaernewijck als fait divers meedeelt: tijdens een ruzie met Spaanse soldaten in 1568 wordt een man toevallig neergestoken. ‘De ghene, die daer bleef [= dood bleef], was een aerm slurf [= sukkel], maer een hoolichaert [= grappenmaker], zoo men zecht, die ooc van keercbreken berucht was, ende hadde tanderen tijden in de ommeghanghen ghespeelt Ons Heere metten cruuse gheladen’. [30]

De verspreiding van deze schandaleuze literatuur vond plaats via de geëigende rederijkerskanalen. Allereerst was daar de persoonlijke voordracht, zoals Vaernewijck dat betuigt voor Onghena. Ook Loy de Velare was zelf de auteur van het lied dat hij zong in de kamer van Kortrijk in 1528, ‘fameus ende diffamatoire op den gheestelicken

28 P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1943, p.76, 79.
29 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, III, p.283-284.
30 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, IV, p.193.

state'. [31] Een rederijker zoals Gerard van Bijlande, van wie Vaernewijck zegt 'al was hij een rhetorizien, nochtans niet wel ter tale', [32] liet zijn teksten wel door een ander voordragen. Men kon ook iemands anders populair werk, al of niet in opdracht, verspreiden. Vaernewijck kende Liefkin van der Venne, knaap en factor van Marien Teeren als 'berucht van zechwoorden [= spreekwoorden] ende cluchten [= grappen], en bijsonder van eenen rhetorijckelicken droom, die hij plach onder tvolck te zegghen in taveerne, welcken droom meester Jan Onghena ghemaect hadde, ludende schimpich oft spottich jeghen die gheestelicheijt'. [33] Meer spectaculair was het rondtrekken met een wagenspel, zoals Willem van der Blommen, gezegd Poelgier deed: 'Hij hadde ghemaect een spel van drij sotten, den advocaet, den medecijn ende tgheestelicke, ende dedet up eenen waghen ten diveersche plaetsen vertooghen'. [34] Dit privé-initiatief kende zijn hoogtepunt in de opvoering van spelen van zinne, niet door een officiële rederijkerskamer, maar op instigatie van een particulier. Meest bekend in dit verband is het spel van Roborst, 'De Evangelische Leeraer', opgevoerd in dat dorp op 2 juli 1543. [35] Organisator was Jan Utenhove, de later bekende kerkelijke organisator en psalmvertaler. Hij stamde uit de Gentse aristocratie met bezittingen o.a. te Roborst; hij verbleef trouwens op het kasteel aldaar in de tijd van de opvoering. Bij het schrijven van het spel werd hij geholpen door Gillis Joyeulx, een rederijker uit Oudenaarde. Utenhove zelf schreef de rollen uit en engageerde de spelers; bijna allen kwamen uit Oudenaarde en waren niet zelden aanzienlijke burgers; toch hadden sommige aangezochten hun deelneming geweigerd. De publieke belangstelling uit de omliggende dorpen was zeer groot. Vervolging kwam er pas een jaar later: de machtige familie en de plaatselijke gerechtelijke instanties moeten elke juridische ingreep belet hebben. Op uitdrukkelijk bevel van de landvoogdes werd toch vervolging ingespannen, waarna Utenhove naar Duitsland

31 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p. 221.
32 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, III, p.282.
33 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, III, p.281.
34 L.M. van Dis, *Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw*, Haarlem, 1937, p.29.
35 Men zie thans de uitgave met begeleidende studies in *Jaarboek De Fonteine* 39-40 (1989-1990), p.21-145, nl.: *Een seer schoon Spel van zinnen ghemaeckt by mijn Heer Johan Wtenhove*, ed. C.C. de Bruin, verantwoording J. Trapman (p.21-99); J. Decavele, 'Jan Utenhove en de opvoering van het zinnespel te Roborst in 1543' (p.101-116); D. Coigneau, 'De Evangelische Leeraer: "een spel vul heresien"' (p.117-145).

vertrok. Hoewel niet zo spectaculair, was een soortgelijk evenement in 1554 te Deinze gepland: daar patroneerde een aantal vooraanstaande hervormingsgezinde inwoners de opvoering van een spel door rederijkers van de kamer De Nazarenen; het stuk zelf was geschreven door Jan Haelbrecht uit Veurne. [36] Organisatoren en spelers werden echter nog tijdens de voorbereidselen door inquisiteur Titelmans verrast.

Naast mondelinge voordracht circuleerde er natuurlijk een geschreven clandestiene literatuur. Een spel van twee zotten, dat schandaal verwekte te Brussel in september 1559, was door een speler, de schoenmaker Hans Leers, verworven in een herberg te Brussel. Naar hij verklaarde, was hij er refreinen aan het voordragen, toen een hem uiteraard onbekend jongmens uit Mechelen of Lier hem voorstelde de refreinen te ruilen voor een spel met twee personages. [37] Hoe een mens in moeilijkheden komt! Ook in 1561 werden te Waasten in de Westhoek onder de deelnemers aan conventikels zinnespelen uitgewisseld. [38] Subtieler ging een schoolmeester te Ieper te werk: een van zijn leerlingen bleek te bezitten 'eenen pampieren geschreven bouck […] vul spelen van syne, refereinen ende balladen, inde welcke diversche passagen stonden vul dwaelynghen ende heresien, merckelick een spel van synne by den selven placcaete by expressen verboden'. Dit soort literatuur deed blijkbaar dienst als lees- en schrijfmodel. Een andere Ieperse rederijker speelde het spel minder bedekt: die hing gewoon publiekelijk een refrein uit op de stok 'Schamen moeten zij hen die beilden dienen'. [39] Ten slotte was er de bijdrage van de nieuwe technologie, de drukpers. Hierin waren de rederijkers doorgaans enkel gemoeid als leveranciers van teksten. Toch werd de Antwerpse rederijker Frans Fraet op 4 jan. 1558 terechtgesteld als drukker van 'diverssche seditieuse boecken'. Zeer recent heeft Valkema Blouw de aanzienlijke boekenproductie van Fraet geïdentificeerd. Hij kwalificeert diens activiteit als volgt: 'At this early stage he contributed more than anyone else to the diffusion of the new doctrine in the vernacular. His publications excelled both in quantity and in intrinsic merits those of the few other publishers

36 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.215.
37 *Drie schandaleuse spelen (Brussel 1559)*. Ingeleid en met de verhooren uitgegeven door Willem van Eeghem, Antwerpen, 1937, p.XXIII.
38 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.220.
39 Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p.217, 222.

in this field'. [40] Productie was in handen van drukkers, distributie ressorteerde onder een uitgebreid clandestien netwerk, waartegen de overheid grotendeels machteloos stond. De productie moet enorm geweest zijn. Vaernewijck klaagt in het begin van zijn kroniek : 'Dees nieuwe gheesten zaeijen haer boucxkins achter straten, daer zij gheen ghelt voren en hebben [= mee verdienen], scrijven ende drucken, met perijckel haers levens, dach ende nacht, ende wij [katholieken] ofte de onse es te vele dat wij daer jeghen een cleen boucxkin laten uutghaen, daer wij somtijts af vergholden [=betaald] zijn, ende vander overheijt grooten prijs ende danck behalen'. [41] Deze schimpige refreinen werden te koop gesteld tijdens hagepreken; ook een predikant had bij zijn arrestatie verscheidene schandaleuze liedekens bij zich. [42] Zeer mobiel waren daarnaast talrijke straatzangers en liedjeskramers. Het resultaat van dit alles wordt door Vaernewijck als volgt omschreven: 'Welcke schimpijnghe ende onstichtijnghe een groote quaetwillicheijt onder tvolc maecte, een verachtijnghe vande gheestelicheijt, een cleen reverencie [= weinig eerbied] tot justicie, ende een oorzake van veel blasphemien, ende ooc een voetsel tot uproer, hertneckicheijt, rebellie, twist ende tweedracht, die alsdoe maer al te vele up de bane ghecommen en was'. [43]

Tegenover de onvatbaarheid van deze verboden boekenproductie staat nochtans een literair-historisch feit, waarop, naar ik meen, nog niet voldoende de aandacht gevestigd is: ondanks de verwoede pogingen tot repressie door de overheid stelt men vast dat in 1561 hervormde auteurs in de officiële, getolereerde, quasi-orthodoxe of levensbeschouwelijk-neutrale literatuur het heft in handen nemen. Op het Antwerps landjuweel van 1561 liet Jacob Jacobszoon Cassiere als bijdrage van 's-Hertogenbosch een spel van zinne opvoeren, dat Mak omschrijft als 'een reformatorische kunstbeschouwing […] een calvinistische schoonheidsleer in nuce'. [44] Eveneens in 1561 hield de Brusselse kamer De Corenbloem een refreinfeest. De gedichten werden gedrukt een jaar later. Zij waren eerst gevisiteerd door de pastoor

40 P. Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms *or* Why Frans Fraet had to die. *Part two*' in *Quaerendo* 22 (1992), p.262.
41 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, p.52.
42 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, II, p.98; Decavele, *De dageraad van de reformatie*, 405.
43 Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, p.280.
44 J.J. Mak, 'Vroeg-calvinistisch toneel in Nederland' in *Uyt ionsten versaemt*. Retoricale studiën 1946-1956, Zwolle, 1957, p.158.

van de plaats van herkomst en daarna nog eens door de officiële boekencensor Laurens de Mets, waarbij vijf teksten ontmaskerd werden als subversief.

De eerste prijs werd behaald door Ambrosius van Molle uit Lier, de tweede door Willem van Haecht uit Antwerpen, de derde prijs door Cassiere uit Den Bosch. Al deze prijswinnaars 'bleken later hervormingsgezind te zijn'. [45] In 1565 publiceerde de Gentse schilder-dichter Lucas d'Heere *Den Hof en Boomgaerd der Poësien*, waarin hij elk gedicht voorzag van een opdracht aan vrienden, literatoren of leden van de Gentse aristocratie. Na hagepreken en beeldenstorm in 1566 bleek een niet gering deel van D'Heeres bekenden, net zoals de schrijver zelf, deel uitgemaakt te hebben van het Gentse consistorie. [46] De feiten vanaf 1561 bewijzen: ook al bleef de hervormde literatuur verboden, dan waren de hervormingsgezinde auteurs volwaardige leden van het literaire circuit.

Tot slot een toegift. Sinds de komst van Alva was de werking van de kamers gesuspendeerd. Jaren later, toen de toestand in Vlaanderen gestabiliseerd was, probeerden enige overlevenden opnieuw enige schaarse activiteit te ontplooien. Daarop liet de Raad van Vlaanderen in augustus 1593 weten dat het verbod van kracht bleef, gezien 'de groote abuusen, desordren, inconvenienten ende schandalen, die hier voormaels daer duere zijn gheschiet'. [47] De vorstelijke wrok jegens de rederijkerskamers zat diep.

45 A. van Elslander, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*, Gent, 1953, p.216; J.J. Mak, 'Eerherstel voor Cassyere' in *Uyt ionsten versaemt*, p.137.

46 L. d'Heere, *Den Hof en Boomgaerd der Poësien*. Met inleiding en aantekeningen door W. Waterschoot, Zwolle, 1969; W. Waterschoot, 'Leven en betekenis van Lucas d'Heere' in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1974, p.49.

47 D.J. vander Meersch, 'Kronyk der rederykkamers van Audenaerde' in *Belgisch Museum* 7 (1843), p.71.